

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IV Yazı

XX əsrin birinci yarısında yaşamış Əmin Abid (Gültəkin) daha çox türkçülük və müasirləşmək ideyalarının tərəfdarı olub, hətta 1918-ci ildə yaranan yeni Türk dövlətinə Azərbaycan adının verilməsinin əleyhinə çıxmışdır. Ona görə, 1918-ci ildə Güney Qafqaz Seymində təmsil olunan türklərin gürçülər və ermənilərdən fərqli olaraq, ölkələrinə verdikləri "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adı Türk xalqının adına uyğun olmamışdır: "Seymədə bulunmuş Türk üzvlər də hökumətimizə "Azərbaycan" adını verərək haman-həman "kəbirən-səğirən" üsulunda bir mühakimədə bulunmuşlardır": 1 O, yazırdı ki, yeni Türk dövlətinə Azərbaycan adı verildikdən sonra, "Azərbaycan"; "Azərbaycanlı"; "Azəri" anlayışları ətrafında qaribə təhlillər aparılmış, əsassız olaraq onların türkləşdirilməsi baş vermişdir. Abidə görə, bu baxımdan Y.V.Çəmənzəminlinin Zərdüştü türk zənn edib, azərbaycanlıları da atəspərəst olaraq qələmə alması, üstəlik "azəri" sözünü türklüyə aid etməsi kökündən yanlışdır: "Bu vaxta qədər yapılan tədqiqlər əsasında: birisi qədim qədim dövrlərdən zamanımıza; o biri zamanımızdan əski əsrlərə doğru yürüyən iki hərəkət xətti hiss edilməkdədir. Yalnız Azərbaycan kəliməsi ətrafında dönüb dolanan hər iki xəttin gəlib dayandığı bir nəticə nöqtəsi var: qurduğumuz dövlətin həqiqi adı "Azərbaycan" və bu dövlətin hakim olduğu yerlərdə oturan türklər (quzey-batı İrandə yaşayan türklər kimi) "azəri"dir; azərilər də atəspərəstlik sistemi ilə əlaqələndirilir".

Beləliklə, Abidin fikrincə, "azəriçilik" məsələsinin dövrüyyəyə buraxılması təsadüfi olmamış, "bu gün "azəri" kəlməsi Azərbaycanda yaşayan bir fərdə elm olmuşsa da, bu kəlmə ancaq son on sənə içində bu mənada kullanmağa başlamışdır; daha əvvəllər bir azərbaycanlıya azəri deyildiyi görülməmişdir". Onun fikrincə, "Azərbaycan" adlanan bu coğrafiyanın adı əslində Dədə Qorqud boylarından da göründüyü kimi, Oğuz türklərinin adıyla bağlı Oğuz Eli olmuşdur. Sadəcə, iranlılıq və islamılığın təsiri nəticəsində Oğuz türkləri özlərini, vətənlərini "müsləman", "azəri", "Azərbaycan" adlandırıb, hətta uşaqlarının isimlərini də müsləmanlaşdırıb, iranlılaşdırıblar.

Abid nə qədər Sovet kommunizminə uyğunlaşmağa çalışsa da, onu da etiraf edirdi ki, vaxtilə iranlaşan, müsləmanlaşan Azərbaycan türkləri indi də ruslaşdırılır. Bu baxımdan o, bir tərəfdən rus boşeviz-

O, Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yaradıcılıqlarını və ədəbi cərəyanları tədqiq edərkən yazırdı ki, son dövrdə ədəbi cərəyanlar başlıca iki görüş tərzində irəliləmişdir: "Birisini Xətayi və Füzulidən uzanıb ta Vaqif, Abbasqulu Ağca Qüdsi, Seyid Əzim xətindən davam edən sxolastik zövq idi... İkinci ədəbi zövq hərəkəti isə bu köhnə cərəyanın axıntısı yanında Mirzə Fətəlidən sonra Həsən bəy Zərdəbidə xüsusi bir qiymət olaraq bugünkü səhnə ədəbiyyatımızı yaradan həyatı görüş tərzidir". 7 Sonuncunu müdafiə edən Ə.Abidin fikrincə, artıq həyat görüşü tərzini dünyada özünə yer tap-

lərdən biri osmanlı ləhcəsi əsasında ortaqlıq Türk dilinin yaradılmasıdır.

1920-ci illərdə milli ədəbi dilin qədim türkcə və yeni sözlər əsasında formalaşmasının tərəfdarlarından biri kimi Çobanzadə bu fikrini sübuta yetirmək üçün Bakıda bir sıra əsərlər və məqalələr yazmışdır. Çobanzadəyə görə, digər türk dilləri kimi, Azərbaycan türkcəsi də Türk-tatar dilinin bir parçası, bir budağı olub, onun əsas qaynaqları isə Orxon-Yenisey abidələri (7-8-ci əsrlər), "Kutadqu bilik", "Divani-lüğət-it-türk" və başqaları olmuşdu. 10 Onun fikrincə, Türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi isə XI əsrdə oğuz-

Cümhuriyyət dövründə üç dəfə baş nazir, bundan başqa ədliyyə və xarici işlər naziri (1919-1920) vəzifələrində çalışmışdır.

Fətəli xan Cümhuriyyət dövründə baş nazir kimi yeni yaranan dövlətin əsas problemlərini parlamentdə ifadə etmişdir. O deyirdi ki, milli dövlət təşəkkül tapana qədər, bir kənddən o biri kəndə getmək qorxulu imiş, heç kəsin irzi, namusu, canı, mali əməniyyətində deyilmiş. 14 Üstəlik, Milli Şura bir tərəfdən Quzey Azərbaycanın şərq hissəsində S.Şaumyanın başçılığı etdiyi bolşevik-daşnaklara, digər tərəfdən Azərbaycanın qərb hissəsində İrəvan, Naxçıvan, Göyçə, Zəngəzur,

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkçülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və islamçılıq

qıpçaq ləhcəsindən əmələ gəlmişdir: "Türk dilinin azəri ləhcəsi oğuz-qıpçaq qrupunun bir budağıdır və türkməncədən az, anadolucadan ziyadə şimali və ya şərq şivə qruplarının təsiri altında bulunmuşdur". 11 Ona görə, hazırda Türk dilinin (Azərbaycan) formalaşması ilə bağlı üç cərəyan var: 1) Xalqın dilində yazmağa üstünlük verənlər ("mollanəsrəddinçilər" və b.); 2) İstanbul ədəbi şivəsinə üstünlük verənlər (H.Cavid və b.); 3) Orta mövqə tutanlar - xalqın canlı danışıq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlər. B.Çobanzadənin fikrincə, bunlar arasında xalqın canlı danışıq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlərin ədəbi dili istiqbalı malikdir.

Dərələyəzdə işğalçılıqla məşğul olan erməni Andranikin quldur qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmalı idi. Bu baxımdan yeganə ümid yerlərinin Türkiyə olduğunu etiraf edən Xoylu deyirdi: "Daxili işlər böylə iken Azərbaycan istiqalati elan edilmişsə də, heç bir hökumət tərəfindən təsdiq edilməmişdi. O zaman bütün Azərbaycan tərəfindən seçilmiş Milli Şura bu hökuməti təyin edib idarə işlərini ona tapşırırdı. Məni rəis seçərək idarəyə başladığı. Türkiyə ilə sülh əhdinaməsi tezliklə bağlandı. Bununla bərabər hökumət qanun və qayda bərəsində aciz idi. Zira heç bir tədbir qüvvəmiz və silahımız yox idi. Aşkar hökumət təşkil etməyə məcbur idik, lakin bunu da edə bilməzdik. Ona görə bir

"Bu gün bunu hər kəs bilir ki, indiki Türkiyə əski "İttihad və tərəqqi" Türkiyəsinin "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarını təqib etməyir. İndiki Türkiyə öz həyatı üçün doğru olaraq türkləşmək yerinə - Anadolululaşmaq, islamlaşmaq yerinə - layiqləşmək və müasirləşmək yerinə - Avropalaşmaq məfkurəsini qoymuşdur. Göğalın üçaayaqlı "ümdəsi" indiki Türkiyədə çoxdan gülünə görünməkdədir. İstanbulda qılncə çəkib altaylara saldırmaq fikri indi "qəhvəxana xülyası" olmuşdur. Türkiyənin ancaq öz sərhədləri içərisində çalışmağa başladığını bilməyən yoxdur"

Fətəli xan Xoylu (175-1920) Nuxada (Şəki) anadan olmuş, II Dövlət Dumasının deputatı kimi Kadetlər partiyasına rəğbət göstərmişdir. Fətəli xan Dövlət Dumasının iclaslarında "Müsləman fraksiyası" adından çıxış edərək çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan müsləmanların və türklərin milli haqq-hüquqlarını müdafiə etmiş, mütələqiyətin imperiya ərazisində yürütdüyü mürtece hakim millətçilik, eləcə də milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı çıxmışdır. Rusiyada milli və dini ayrı-seçkiliyə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət Dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də F. X. Xoylu olmuşdur.

O, 2-ci Rusiya inqilabından (1917) sonra Zaqafqaziya Komissarlığı (1917-1918) nəzdində xalq maarif komissarı, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının (1918) ədliyyə naziri olmuş,

qüvvəyə lüzum gördük, sülh müzakirəsi vaxtı türklərdən bir qədər əskər almaq iltizam edildik Bu təklif ilə başqasına müraciət etmək mümkün deyil idi. İstəsək də bir fayda olmaz idi. Türkiyə həm din-daşımız, həm də millətdeşimiz idi".

Bu baxımdan, bir çox məsələlərə, o cümlədən İrəvanın ermənilərə güzət edilməsinə görə, Milli Şurayı, Milli hökuməti tənqid edənlərə cavab olaraq Xoylu parlament kürsüsündən deyirdi ki, bu xüsusda çox sözlər ola bilər: "Fəqət vaxta baxıb tərziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əskər və xəzinəsi olan hökuməti? Yoxsa iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əskərsiz hökuməti?" 16 Bu məsələ də o da nəzərə alınmalıdır ki, Milli Şura İrəvan qəzasını (9 min kv.) ermənilərin Naxçıvan, Qarabağ və digər ərazilərimizdən iddialarından əl çəkməsi və müharibəni dayandırması halında güzəştə getmişdir.

mini nəzərdə tutaraq bolşeviklərin rəngini tökdüyü qandan aldığı, dünyaya yeni bir vəhşət saldığını yazmış.5 digər tərəfdən dövrün şərtləri altında "sovetləşmə"nin ilk dövrlərində Ə.Hüseynzadə, Z.Gökalp fəlsəfəsinə əsaslanan türkçülü-yü tənqid etmiş, türklüyü yalnız milli kimlik anlamda qəbul etmişdir. O, yazırdı: "Bu gün bunu hər kəs bilir ki, indiki Türkiyə əski "İttihad və tərəqqi" Türkiyəsinin "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarını təqib etməyir. İndiki Türkiyə öz həyatı üçün doğru olaraq türkləşmək yerinə - Anadolululaşmaq, islamlaşmaq yerinə - layiqləşmək və müasirləşmək yerinə - Avropalaşmaq məfkurəsini qoymuşdur. Göğalın üçaayaqlı "ümdəsi" indiki Türkiyədə çoxdan gülünə görünməkdədir. İstanbulda qılncə çəkib altaylara saldırmaq fikri indi "qəhvəxana xülyası" olmuşdur. Türkiyənin ancaq öz sərhədləri içərisində çalışmağa başladığını bilməyən yoxdur".

maqdadır. Həyat görüşü tərzində, daha çox "sovetləşmə"ni nəzərdə tutan Abid yaxşı dərk edirdi ki, ancaq Sovet-Rus imperiyasının məqsədi tamamilə başqadır. Bu anlamda imperiyanın "sovetləşmə" siyasətinə uyğunlaşa bilməyən Abid repressiyadan yan qaça bilməmişdir.

Türkoləq Bekir Çobanzadə Krım türklərindən olub, ömrünün mühüm hissəsini Azərbaycan türklüyü ilə bağlamışdır. O, hələ Quzey Azərbaycana gəlməmişdən öncə, Bakıda nəşr olunan "Füyuzat" və digər qəzet-jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, Türk dünyasının vahid mədəni birliyinə çalışmışdır. Məsələn, o, 1906-cı ildə "Füyuzat"a göndərdiyi bir məqaləsində yazırdı ki, bütün dünya yeni bir oyanış içindədir ki, Türk xalqları bu prosesdən kənardə qalmamalıdır.8 Başqa bir məqaləsində isə, o, yazırdı ki, son zamanlar milli oyanış içində olan Rusiya türkləri üçün vacib məsələ-

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur